

Фото 1920-х років

НИКОЛАЄВ Валентин Федорович

Ботанік, природознавець, фахівець у галузі рослинництва, діяч природоохоронного руху; керівник музейної справи; науковий співробітник кількох науково-дослідних інститутів; викладач вищих навчальних закладів.

Народився 7 серпня (н. ст.) 1889 р. у м. Слов'янську Харківській губернії (тепер – Донецької області).

Його батько — провізор за освітою і успішний підприємець за цим родом занять, за благодійні внески отримав персональне дворянство; керував курортом «Мінеральні Води» під Слов'янськом. Валентин був молодшим із 9 дітей від першого шлюбу.

Закінчивши Першу харківську гімназію в 1908 р., у зв'язку зі смертю батька, ще рік був змушений займатися ліквідацією його справи, отримавши порівняно невеликий грошовий спадок.

Під впливом батька й близького оточення, з дитинства любив займатися вирощуванням квітів. Але вирішальний вплив на вибір ним професії мала зустріч влітку 1909 р. з відомим ботаніком, знавцем флори Кавказу Ю.М.Вороновим, який залучив юнака до збору гербарію в одній із місцевостей Грузії (де Валентин проводив літо на дачі сім'ї сестри).

Восени того ж року, як і перед тим брат Микола, був зачислений без конкурсу (як випускник гімназії) на природничий відділ фізико-математичного факультету

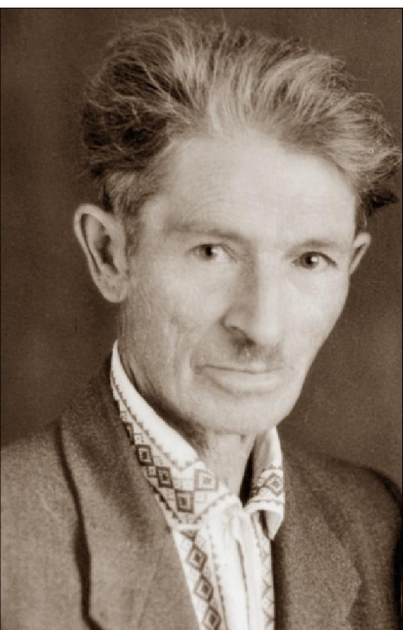

Фото 1956 року

Харківського університету. В перші ж літні канікули (4 місяці), запрошений братом, який щойно став директором

полтавського природничо-історичного музею, як практикант для приведення в порядок музейних експонатів та польових робіт. Весною 1910 р. разом з братом обслідували цілинний степ у володіннях князя Мекленбург-Стрелецького під Карлівкою. Вдруге, як практикант музею, з весни до осені 1912, методом профілювання вивчав флору заболочених заплавл річок Трубіж і Супій (перед роботами по їхньому осушенню). Улітку 1914 р., за завданням департаменту землеробства, продовжив дослідження на ділянках долини річки Супій, а також на річці Золотоноша. Ці дослідження лягли в основу його дипломної роботи «Рослинність боліт західної частини Полтавщини».

Крім підготовки до державних екзаменів, у 1914/1915 н.р. в школі садівництва полтавського земства був учителем ботаніки, хімії, геометрії і латинської мови. Восени 1915р. здав держекзамени й закінчив університет (з дипломом 1-го ступеня). Майже відразу ж після цього брат М.Ф.Ніколаєв виклопотав для нього в полтавській губернській земській управі посаду помічника завідувача музею.

Завідувач природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (1916¹–1917), перейменованого в Народний музей Полтавщини (1918-1919); потім директор Центрального пролетарського музею Полтавщини (1920–1923²).

Член і вчений секретар Полтавського товариства любителів природи, яке було створено за ініціативою В.І.Вернадського і діяло навесні 1918 р.

3–6 серпня 1918 р. в Києві відбувся з'їзд природників України, на якому прозвучали декілька цікавих повідомлень Валентина Федоровича: “Охорона пам'ятників природи на Полтавщині”, “Роль і значення провінційних музеїв в справі пізнання свого краю” і “Робота над українською природничою термінологією в Полтаві”. Ентузіасти-природоохоронці музею на чолі з В.Ф.Ніколаєвим підготували матеріали до охорони дев'яти пам'ятників природи (карлівських степів, диканських лісів, Перещепинського болота, урочища Гетьманщина тощо). Полтавським краєзнавчим музеєм, за підтримки громадськості, в 1918-1919 рр. було видано дві природоохоронні листівки й дві популярні брошури (у т.ч. перекладена В.Ф.Ніколаєвим українською мовою книга Г.О.Бризгаліна «Охорона пам'яток природи на Україні», посібник для вивчення природи краю.

У 1919 рр. читав лекції в Народному університеті, створеному полтавським товариством «Просвіта». У 1920 р. також лектор Полтавських вищих медичних курсів [1], як короткочасно призначений голова медичної частини Ревкому.

Не належав до певної політично заангажованої групи інтелігенції Полтави. За його головуванням діяла Полтавська губернська комісія з охорони пам'ятників старовини, мистецтва і природи. Разом зі своїм заступником М.Я.Рудинським бере участь у вилученнях для музею культурних цінностей із маєтку князів Кочубеїв у Диканьці та з інших помість. Реалізовував проект відкриття Пролетарського музею в будинку Губернського земства 6.XI.1920 р. про роки роботи в музеї залишив спогади, які часом схожі на самовиправдання за причетність до конфіскації майна і культурних цінностей в 1919-1920 роках.

Невдовзі після відкриття Пролетарського музею, В.Ф.Ніколаєв перебував під арештом (28.XI – 11.XII.1920 р.). «У 1920 р. був заарештований полтавською ГубЧК за знайдений у моєму письмовому столі золотий годинник дружини, два підсклянки і браслет, а також кубок з монетами мого знайомого» – пише він в анкеті [2].

Одночасно із завідуванням музеєм і громадською діяльністю, в 1920р.³ В.Ф.Ніколаєв встигав працювати лектором з ботаніки, анатомії й фізіології рослин, еволюції природи; завідував біологічною лабораторією; був головою факультетської ради фізико-математичного відділу Полтавського педагогічного інституту. З початку 1921р. В.Ф.Ніколаєв – голова науково-учебної ради (керівник педінституту), – до створення Полтавського інституту народної освіти (ПІНО). Після створення ПІНО, з квітня 1921 р. – професор, декан фізико-математичного відділу. Зокрема, викладав студентам природничо-географічної секції шкільного відділу факультету соціального виховання ботаніку, загальну фізичну географію, фізичну географію України, географію рослин, краєзнавство та вів практикум з організації шкільного музею [3].

За його словами, підтримував дружні стосунки з комісаром Пролетарського музею (XII.1920 – V.1921) М.С.Гавриловим, який потім був і комісаром Полтавського ІНО. Невдовзі після того, як ПІНО залишив М.С. Гаврилов (що пізніше

працював ректором Харківського ІНО), у квітні 1923 року виш залишає і В.Ф.Ніколаєв. Про викладацьку діяльність в ПІНО його спогади відсутні.

У 1923 р. його запрошуюють до Харкова, де він працює старшим інспектором музейно-екскурсійно-виставкової секції Народного комісаріату освіти УРСР, потім недовго – головою Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини. На цих посадах В.Ф.Ніколаєв надавав допомогу в створенні мережі краєзнавчих музеїв в Україні, а також залученні їх до природоохоронної діяльності. В 1923–1926 рр. викладав у Харківському сільськогосподарському інституті (кафедра рослинництва). Одночасно в 1924–1926 рр. – завідувач майстерні наочних посібників кооперативного товариства «Книгоспілка».

У 1926р. – лаборант української станції Всесоюзного інституту рослинництва.

Сухумі. 1-й зліва В.Ф.Ніколаєв; 3-й М.І.Вавилов (1930-ті)

«Ми вважаємо В.Ф. Ніколаєва одним із найбільш авторитетних знавців нашого субтропічного рослинництва..., достойним звання професора» (М.І. Вавилов, 1940).

У 1934-1937 рр. – завідувач кафедри субтропічних технічних культур, декан факультету в Сухумському інституті субтропічних культур. Кандидат біологічних наук (з 1936 р., без захисту дисертації, за сукупністю праць).

У кінці 1930-х рр. знову в Полтаві (не виключено, що рятуючись від чергового арешту). Із 1.02.1938- в.о. завідувача кафедри генетики, селекції й насінництва Полтавського сільськогосподарського інституту; із 3.10.1942 р. (в евакуації, м.Курган, у степовому Заураллі) – в.о. зав. кафедри рослинництва. У 1938-1940 роках викладає за сумісництвом у Полтавському педінституті курс дарвінізму.

На початку війни в евакуації викладає ще й у Курганському сільськогосподарському технікумі; в 1944-1946 рр. – завідувач кафедри рослинництва новоствореного Курганського сільськогосподарського інституту.

У 1946–1953 рр. заступник директора Всесоюзного науково-дослідного інституту сухих субтропіків ум. Душанбе (тоді – Сталінабаді) в Таджикистані.

У 1953–1963 рр., до виходу на пенсію, — завідувач кафедри ботаніки Уманського сільськогосподарського інституту (тепер це — Уманський національний університет садівництва).

Вже в глибокій старості подарував свою бібліотеку молодому Донецькому університету (на малу Батьківщину).

У 1952 р. нагороджений орденом «Знак пошани», мав медалі.

У 1927 р. переїжджає до Грузії (м. Сухумі). В 1927–1935 рр. — старший науковий співробітник, заступник директора сухумського відділення Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР). У 1931р. заарештований разом з іншими провідними працівниками відділення ВІР (звільнені за клопотанням М.І. Вавилова) [4, с. 230].

Молодший брат М.Ф.Ніколаєва. У 1913р. одружився з дочкою першого завідувача полтавського краєзнавчого музею в 1891-1909роках Михайла Олександровича Олеховського — Наталією (1891-1928). У другому шлюбі з Корнелією Едуардівною Штебер мав дочку Неллі, 1933 р.н., к.б.н⁴. Її чоловік Т.О.Місостов — д.с.-г.н.;внучка Ольга — біолог. Потомками В.Ф.Ніколаєва на час написання статті є 2 внуки, 4 правнуки (у т.ч. - к.і.н., доц. Т.Ю. Місостов).

Не дивлячись на те, що з дитинства мав хворе серце, Валентин Федорович Ніколаєв прожив довго (помер на 84-му році життя, 26.02.1973 року в Харкові).

І впохилому віці не залишав хобі

Примітки:

¹ Із XI.1915 р. В.Ф.Ніколаєв був виконувачем обов'язки завідувача музею. Оскільки в 1915 р. М.Ф.Ніколаєв (зав. музеєм у 1910-1915 рр.) сповістив земську управу про те, що через службу в «Земгорі» не може зберігати посаду директора, то був оголошений конкурс на заміщення вакантної посади, який виграв В.Ф.Ніколаєв (крім нього, претендентом був пізніше відомий біолог і діяч заповідної справи Олександр Алоїзович Яната).

² У першій тарифній відомості (1.12.1920 р.) завідувачем Пролетарського музею вказаний В.Ф. Ніколаєв (ДАПО, ф. 513, оп. 1, спр. 213, арк. 37). У відомості 1.04.1921 р. керівником музею названий його комісар (з XII.1920 р.) Мирослав Степанович Гаврилов, а В.Ф. Ніколаєв — завідувачем природничого відділу (ДАПО, ф. 513, оп. 1, спр. 300, арк. 253).

Ми не ставили за мету встановити посади й верхню хронологічну рамку його роботи в музеї.

³ В автобіографії вказує 1919 рік, як час початку роботи в пединституті. Швидше за все, це помилка. Є неперевірені відомості про те, що він працював у 1919 р. на історико-філологічному факультеті, який фінансувався товариством «Просвіта».

⁴ Мисостова Н. В. Изучение влияния искусственного осеменения коров разбавленным семенем на качество потомства : дис. ... канд. биолог. наук / Мисостова Неля Валентиновна. — Х., 1964. — 164 с.

Публікації В.Ф. Ніколаєва:

Ніколаєв В.Ф. Растительность болот западной части Полтавщины. (Дипломная работа. 1915). *На її основі:* Рослинність багниць західної частини Полтавщини // Щорічник Полтавського народного краєзнавчого музею. — 1916-1918. — №5-6-7. — Полтава, 1919. — С. 33-59.

Ніколаєв В.Ф. Как народному учителю устроить в своей школе небольшой биологический музей. — Полтава: Электр. типолитография И.Л.Фришберга, 1915. — 41 с.: ил. (Полтавское губернское земство. Педагогическое бюро).

О. Власенко і Миколаєв. Природознавство для шкіл вищих початкових. I і II частини. Нежива природа, зоологія і ботаніка. - Друкує Полтавське земство [1918].

Ніколаєв В.Ф. Матеріали до української наукової термінології: Матеріали до термінології по природознавству. — Ч. I: Назви звірів, птахів, комах та інших животин. — Полтава: Друк. Я.Е.Брауде, 1918. — 60 с.

Ніколаєв В.Ф. Показчик літератури до вивчення природи Полтавщини. - Полтава, 1918. - 18с.

Ніколаєв В.Ф. Природні багатства Полтавщини // «Вільний голос» [газета]. — середа 5[28] червня 1918 р. — №43.

Лісовська К.К., Ніколаєв В.Ф. Полтавщина: Підсоби́к до вивчення Полтавської губернії. — Вип.1. — Полтава, 1919. — 86 с.

Ніколаєв В.Ф. Рослинність Полтавщини. — Полтава, 1920. [Посилання: ЦДАВО, Ф.166. Оп. 1, Спр. 1101, Арк. 47]

Ніколаєв В., Самбікин М., Стопневич Б. Матеріали по районуванню Полтавщини. — Полтава: Издательство Губэкономсовещания, 1923.

Николаев В.Ф. Успехи культуры новых южных дубителей // Достижения и перспективы в области прикладной ботаники, генетики и селекции. - Л: Всесоюзный институт прикладной ботаники и новых культур при СНК СССР, 1929.

Николаев В.Ф. Акации // Сельскохозяйственная энциклопедия. - М., - Т. 1. - 1949. - С. 114-115. Инжир. // Там же. - Т. 2. - 1951. - С. 216-217. Сахарный тростник. // Там же. - Т.4. - С. 383-384.

Николаев В.Ф. Далёкое прошлое. Странички автобиографии // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. - Спр. 11-1565. - 118 арк.

Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. / Под ред. А.Б.Супруненко. — Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1991. — 45 с.

Николаев В. Полтавское общество любителей природы // Документи з історії Центрального Пролетарського музею Полтавщині. - Полтава: Облстатуправління, 1992. - С. 30-31.

Джерела інформації та публікації про В.Ф. Николаєва:

1.Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО):
Ф.166. - Оп. 1. - Спр. 1101. — Арк. 44-50.

2.ЦДАВО: Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 5362. — Арк. 1-2

3.ЦДАВО: Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 1123. — Арк. 32-33.

4.Левина Е.С. Трагедия Н.И. Вавилова. <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/os/223-239.pdf>

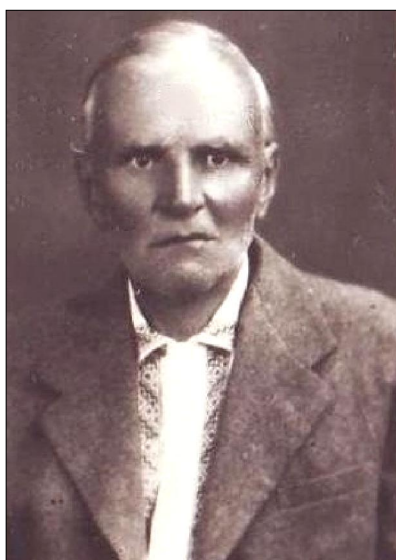
5.Борейко В.Е. Николаев Валентин Федорович // Словарь деятелей охраны природы. - 2-е изд. доп. - Киев : Киевский эколого-культурный центр, 2001. <http://www.ecoethics.ru/old/b42/>

6.Халимон

[7. Гармаш Т. П. Ніколаєв Валентин Федорович \(1889 - 1973\) // Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина \(XIX - поч. XX ст.\). - Полтава, 2009. —С. 143-148.](http://libgonchar.org/CGI/opac/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=KR&P21DBN=KR&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=2020&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=Рослинник в широкому розумінні (до 120-річчя від дня народження ботаніка В. Ф.Ніколаєва): [канд. біол. наук., третій зав. природничо-історичним музеєм Полтавщини] // Край. - 2009. -№66 (жовтень). - С. 18-19.</p></div><div data-bbox=)

8. Створення та діяльність природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (1891-1917 рр.): [зокрема, про перших його завідувачів] // Гармаш Т. Нариси з історії природоохоронної справи на Полтавщині (XIX - перша третина XX ст.). - Полтава, 2011. — С. 145-165.

9. Кигим Світлана. Історія Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі музеєм – брати Ніколаєви) // Матеріали IV Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. - Полтава, 1998. - С. 54-57.

ГАВРИЛЕНКО Микола Іванович

Народився 18.05.1889 р. у місті Полтава в родині столяра-червонодеревщика. Середню освіту здобув у Полтавському Олександрівському реальному училищі (закінчив його в 1911 р.). Під час навчання виявив великий інтерес до спостереження за життям природи, особливо цікавився птахами. Його учнівський твір, написаний у шостому класі, «Що нас оточує», було визнано оригінальним, вартим публікації. Великий вплив на майбутнього природознавця мали знайомства з непересічними полтавцями. Серед них: Іван Михайлович Різенко (1851-1931) – український хоровий диригент, музичний педагог, викладач співу Петровського Полтавського кадетського корпусу та інших навчальних закладів Полтави, мав багату бібліотеку з природознавчої літератури, якою користувався М.І. Гавриленко; Василь Олексійович Шевелєв (1847-?) – кандидат природни-